

ANNUS MIRABILIS 1989¹

MARTIN SMUTNÝ

FF MU

Abstract in original language

Annus mirabilis 1989. Kritický pohled na události roku 1989.

Key words in original language

Komunismus, demokracie, revoluce, tranzice.

Abstract

Annus mirabilis 1989. The critical view of the events of the year 1989.

Key words

Communism, democracy, revolution, transition.

ANNUS MIRABILIS 1989 – CO PŘEDCHÁZELO

V letošním roce si připomínáme 20 let od událostí, díky nimž mimo jiné můžeme být účastni této naší konference. Rok 1989 začal pro obyvatele zemí sovětského bloku jako celkem obyčejný rok se svými opakovanými rituály různých výročí, nejvýznamnější z nich připadalo onen rok na Německou demokratickou republiku, jež měla oslavit 40. výročí své existence (a jak se později ukázalo, bylo to i její poslední výročí), dále se očekávalo např. 72. výročí VŘSR nebo 41. výročí tzv. únorového vítězství pracujícího lidu v ČSSR. Ne však těmito výročími se rok 1989 zapsal do historie, ale událostmi jinými, vlastními.

Rok 1989 přesto nezačal v naprosté nehybnosti. Zejména v Polsku a v SSSR bylo patrné, že je zde jakýsi pohyb, který narušuje ono příslovečné bezčasí režimů pod vládou komunistických stran. Uvedená situace, kterou vystihuje pojmenování bezčasí, byla typická v první řadě pro ČSSR a NDR, také pro Bulharsko a Rumunsko, méně již pro Maďarsko, ze zemí pod vládou komunistické strany, ale bez kontroly z Kremlu pro Albánii, ale nikoli pro Jugoslávii. Na Západě tato situace umožňovala tvrdit, např. i prominentní znalkyni poměrů za železnou oponou Jeane Kirkpatrickové, že tyto tzv. komunistické režimy vydrží po značně dlouhou dobu a že jejich demontáž nebude myslitelná přinejmenším do roku 2000. Události začínajícího roku 1989 jí však nedaly za pravdu. Nakonec, obzvláště pro pozorovatele ze Západu byl rok 1989 tak neočekávaný, výjimečný, ba až zázračný, že začal

¹ Příspěvek přednesen na konferenci Církev a stát v roce 2009.

být nazýván jako *annus mirabilis*, tj. rok zázraků (poprvé pravděpodobně Ralfem Dahrendorfem v díle *Reflections on The Revolution in Europe*, v českém překladu jako *Úvahy o revoluci v Evropě*: v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě).

Nejprve by bylo vhodné připomenout, v jaké situaci SSSR a jeho evropské satelity do roku 1989 vstupovaly. V SSSR samotném probíhal, nedlouho po nástupu Michaila Sergejeviče Gorbačova (11. 3. 1985), proces perestrojky, tj. přestavby, doprovázený glasností, tedy kritickou otevřeností. Ukazovalo se, že glasnost má své meze (např. při informování o jaderné havárii v Černobyli po 26. 4. 1986), ale přesto míra změn rok od roku narůstala (např. v prosinci 1986 byl z vyhnanství v Gorkém propuštěn Andrej Sacharov, v září 1987 byly povoleny družstevní i soukromé prodejny, v listopadu 1988 vyhlašuje Nejvyšší sověť Estonské SSR suverenitu apod.). Roky 1988 a 1989 jsou pro následující vývoj v SSSR klíčové. Zatímco rok 1988 je ve znamení glasnosti především na poli kulturním - masové, do té doby naprosto nepředstavitelné vydávání děl zakázaných autorů z uplynulých 70 let, např. Pasternak, Solženicyn, Achmatovová, autorů emigrace 20. a 30. let (Chodasevič, Nabokov, Odarčenko) i emigrace současné (Brodskij, Sinjavskij, Vojnovič), na poli literárním jsou otevírána tabuizovaná témata - stalinismus, včetně likvidace stranické opozice, teroru 30. let, hladomoru na Ukrajině, paktu Molotov - Ribbentrop, antisemitismus 50. let, ale také neostalinismus 70. let, doprovázený stagnací a úpadkem, mimo literaturu mj. kritická vlna v kinematografii, např. pravdivě skandální film *Malenkaja Vera* o životě v soudobém SSSR, příp. na poli právním - např. rehabilitace Nikolaje Bucharina a dalších představitelů vnitrostranické opozice 30. let. V roce 1989 se proměny přenášejí do oblasti politické a ekonomické, nastupuje opravdová přestavba, jež však bude mít pro SSSR nedozírné následky (již k 1. 1. 1988 vstoupil v účinnost zákon o státním podniku, 1. 12. 1988 pak nový volební zákon). Sám Michail Gorbačov byl v říjnu 1988 zvolen předsedou Nejvyššího sovětu SSSR, získal tak k faktickému vedení nejdůležitější funkce (generální tajemník ÚV KSSS) i formálně post hlavy státu (což nebývalo obvyklé, bylo to poprvé od roku 1977, kdy nastalo spojení obou funkcí u Brežněva, samozřejmě v naprosto odlišném politickém kontextu). Lze říci, že v této době byla překročena mez, za kterou se již nedalo vrátit, sovětská společnost byla unášena dramatickými proměnami již ve všech oblastech své existence.

V Polsku po nepovedeném (z důvodu nedostatečné účasti) referendu o směřování Polska socialistickou cestou k přestavbě (1987), kdy postupně PSDS i Solidarity získávaly ve společnosti celkem vyvážené postavení a vliv, vláda připustila myšlenku na jednání u kulatého stolu (24. 8. 1988). Nově jmenovaná vláda Mieczysława Rakowského, v 70. letech šéfredaktora deníku *Polityka* s pověstí liberála (od 27. 9. 1988) začala provádět typické tzv. lavírování mezi již neudržitelným dogmatismem a selektivním výběrem nového - jak po stránce obsahové, tak personální (např. obnova tradičního státního svátku 11. listopadu, pokusy získat některé postavy z opozice). Od září 1988 probíhala přípravná jednání, tzv. jednání o jednání, resp. jednání v

Magdalence podle vily Magdalenka na předměstí Varšavy, kde část uvedených jednání na podzim 1988 probíhala. Vlastní jednání u kulatého stolu však byla stanovena až na 6. 2. 1989.

Taková byla situace, v níž začal rok 1989. Nyní bych věnoval pozornost vývoji v jednotlivých státech pod vládou komunistické strany, tj. včetně Jugoslávie a Albánie.

SOVĚTSKÝ SVAZ

Sovětský svaz se v mnohém odlišoval od ostatních zemí, což je celkem přirozené, uvážíme-li, že šlo o zemi, jež celý tzv. sovětský blok konstituovala. Bez změn v Sovětském svazu by byly změny v ostatních státech bloku nemyslitelné. Hlavním problémem v SSSR byl fakt, že žádoucí reformy byly doprovázeny rozkladem. Šlo o bludný kruh – nedobrá situace v řadě segmentů sovětské společnosti (hospodářství, kádrová politika, kultura aj.) si vynucovala reformy, ty odkrývaly uvedený nedobrý stav, který se dále zhoršoval, což si vynucovalo opět prohloubení reform a tak dokola. Sovětské hospodářství bylo koncem 80. let v katastrofálním stavu – bylo čím dále tím více závislé na příjmech z exportu surovin (zejména ropy a zemního plynu), v roce 1984 tvořil sovětský export již z 54% export surovin, oproti méně než 20% z počátku 70. let. Centrálně plánovaná ekonomika, existující v zemi od počátku 30. let, se rozpadla, jak přiznával i Gosplan. Výrazně kritickými jevy byl alkoholismus a boj proti němu, který podle odhadů stál per annum 25 – 50 miliard rublů, časové ztráty plynoucí z neefektivní hospodářské soustavy nebo prudký nárůst deficitu státního rozpočtu (z cca 10 miliard rublů počátkem 80. let na cca 100 miliard rublů v roce 1989). Dalším velkým problémem, neočekávaným a na centrální úrovni v podstatě neřešitelným, byl probuzený nacionalismus sovětských národů. Národnostní uspořádání v SSSR neustále vycházelo v první řadě ze Stalinovy brožurky *Marxismus a národnostní otázka*, vydané poprvé v Tbilisi roku 1905. Ta byla základem národnostní politiky po roce 1917, kdy byl její autor lidovým komisařem pro národnostní otázky a ze setrvačnosti tomu tak zůstalo až do Gorbačovovy éry. Národnostní uspořádání nebylo měněno po letech 1954-1956, kdy byly provedeny poslední, jen formální změny (předání Krymu Ukrajinské SSR roku 1954 a voluntaristické zrušení Karelofinské SSR roku 1956). Nyní to byl nový problém, který výrazně narušoval funkčnost sovětského státu. Již v roce 1988 propukl krvavý konflikt o Náhorní Karabach mezi Arménskou SSR a Ázerbájdžánskou SSR (Náhorní Karabach byla autonomní oblast v Ázerbájdžánské SSR obydlená z 95 % Armény, kterou si začala nárokovat Arménská SSR). V roce 1989 se vyostřila národnostní situace na mnoha místech současně – např. mezi Kirgizy a Uzbeky v Kirgizské SSR a mezi Tádžiky a Uzbeky v Uzbekské SSR, napětí mezi Moldavany a Gagauzy a mezi Moldavany a Rusy a Ukrajinci v Moldavské SSR. Specifickým případem pak bylo Pobaltí. Pobaltské národy ve své většině neuznávaly okupaci svých zemí, původně nezávislých států, SSSR. S uvolněním přišla v Pobaltí velice rychle a pro Moskvu až nečekaně odezva – pobaltské národy se začaly hlásit o svá práva. Již v červnu 1988 založili Litevci

národnostní frontu Sajudis, 16. 11. 1988 vyhlásil Nejvyšší sovět Estonské SSR suverenitu, 18. 5. 1989 byl následován Nejvyšším sovětem Litevské SSR a 28. 7. 1989 i Nejvyšším sovětem Lotyšské SSR. (Toto pořadí ilustruje velice přesně míru uvolnění v jednotlivých pobaltských republikách, s tradičně nejliberálnějším Estonskem a nejvíce vyhrocenou situací v Lotyšsku, i s ohledem na 34 % ruskou minoritu v této republice.) Konečně ještě Nejvyšší sovět Ázerbájdžánské SSR se odhodlal k tomuto kroku 23. 9. 1989 (ostatní sovětské republiky až v roce 1990). Nové konflikty a nová napětí brzy následovaly i na dalších místech, např. na Kavkaze v tzv. severokavkazských autonomních republikách, jež patřily pod RSFSR.

Dalším důležitým momentem byly volby do Sjezdu lidových poslanců 26. 3. 1989. I když KSSS nadále byla jedinou legální politickou stranou v SSSR, kandidáty nominovaly i společenské organizace jako Komsomol, Akademie věd apod. Řada kandidátů KSSS tak propadla, naproti tomu byly zvoleny významné osobnosti jako Jurij Afanasjev, Boris Jelcin, Gavril Popov, Anatolij Sobčak, Andrej Sacharov. V Pobaltí se prosadili kandidáti s národním programem, tak v Estonské SSR kandidáti Lidové fronty získali 15 z 21 křesel, v Litevské SSR kandidáti Sajudisu 31 ze 41 křesel a v Lotyšské SSR kandidáti Lidové fronty 25 z 29 křesel, rezervovaných vždy pro uvedenou republiku. Sice 88% poslanců z 2250 křesel Sjezdu lidových poslanců byli členové KSSS, řada z nich však byla liberální orientace. Vedoucí postavení KSSS začínalo být pomalu minulostí. První zasedání nově zvoleného Sjezdu lidových poslanců, konané ve dnech 25. 5. – 9. 6. 1989 bylo poprvé přenášeno živě v televizním vysílání, což byla nejprve senzace, jež znamenala nový zájem občanů o politické dění, jenž byl v této době mimořádný. KSSS pomalu ztrácela sílu hlavní politické organizace, dění se začalo přesouvat „do ulic“. V průběhu několika měsíců byly uskutečňovány věci do té doby nepředstavitelné, jež měly ať už faktický nebo symbolický význam, jako např. návštěva Michaila Gorbačova u papeže Jana Pavla II. dne 1. 12. 1989 nebo prohlášení Nejvyššího sovětu SSSR ze dne 24. 12. 1989 o neplatnosti tajného protokolu ke smlouvě Molotov – Ribbentrop, díky němuž SSSR okupoval v roce 1939 východní část Polska a v roce 1940 Pobaltí a Besarábii a jehož existenci ještě počátkem roku 1989 Michail Gorbačov popíral. Jak patrně, rok 1989 nebyl pro SSSR rokem v pravdě revolučním, ale byl rokem hlubokých a velkých přeměn, jež významně pozměnily vnitřní situaci v SSSR a připravily půdu pro pozdější rozpad SSSR, stvrzený v závěru bělověžskými dohodami ze dne 8. 12. 1991.

POLSKO

Polsko vstoupilo do roku 1989 s příslibem jednání u kulatého stolu, se zákony o hospodářské činnosti, umožňujícími podnikání a se zveřejněnou dokumentací dokazující, že katyňský masakr spáchalo NKVD. Jednání u kulatého stolu začala podle dohody 6. 2. 1989 a trvala do 5. 4. 1989. Tato jednání měla tři hlavní témata – ekonomické a sociální problémy, pluralitu odborů a politickou situaci. Za PSDS (Polska

zjednoczona partia robotnicza, PZPR) jednání vedl Czesław Kiszczak, za Solidaritu (Solidarność) Lech Wałęsa, přítomni byli i zástupci církve biskup Tadeusz Gocłowski a Alojzy Orszulik. Hlavním výsledkem dvouměsíčních jednání byla dohoda o uspořádání polosvobodných voleb na červen 1989 a postupná legalizace Solidarity (jako první krok byl 21. 3. 1989 registrován Sociální fond Solidarity). 7. 4. 1989 získaly výsledky jednání zákonnou podobu.

Polosvobodné volby byly dohodnuty na červen 1989 – první kolo proběhlo 4. 6. 1989, druhé kolo pak 18. 6. 1989. Již 8. 5. 1989 začala vycházet Gazeta Wyborcza (doslova Volební noviny) jako deník monitorující předvolební situaci z hlediska opozice. Volební výsledky znamenaly pro PSDS katastrofální porážku. V prvním kole, při účasti 62% oprávněných voličů, obsadila Solidarita 160 ze 161 rezervovaných křesel v Sejmu a 92 z 95 křesel v Senátu, zbývající 3 získaly vládní strany, resp. 2 PSDS a 1 ZSL (Sjednocená lidová strana). Pro druhé kolo tak zůstalo rozhodnout o obsazení 295 křesel v Sejmu a 8 křesel v Senátu. Při účasti pouhých 25 % oprávněných voličů získala PSDS jen křesla rezervovaná dohodami u kulatého stolu, tj. 173 z 560 – oproti 260 křeslům pro Solidaritu, 1 křeslo získal nezávislý kandidát, stojící mimo vládní strany i Solidaritu, podnikatel Henryk Stokłasa v Pile. Navíc PSDS neprosadila své známější osobnosti, z poslanců z předchozího období jich bylo jen 13, celkem bylo v Sejmu 422 poprvé zvolených poslanců.

Bouřlivá situace byla i po volbách, obzvláště když 11. 6. 1989 mluvčí vlády vystoupil s tvrzením, že podle jednání u kulatého stolu má být prezidentem republiky (což byl v PLR nově zavedený úřad, předtím byla kolektivní hlava státu v čele s předsedou Státní rady) generál Wojciech Jaruzelski. Opozice nakonec požadavek přijala se sloganem Adama Michnika „Váš prezident, náš premiér“ („Wasz prezydent, nasz premier“, podle titulu článku Adama Michnika v Gazetě Wyborcze 3. 7. 1989). 19. 7. 1989 byl prezidentem PLR zvolen generál Wojciech Jaruzelski, z 544 přítomných poslanců a senátorů bylo 7 neplatných hlasů a z 537 platných hlasů 270 pro Jaruzelského, 233 proti a 34 abstencí. Nejnižším počtem pro zvolení prezidenta byla nadpoloviční většina (tj. 569 hlasů), Jaruzelski byl tak zvolen většinou 1 hlasu. Přes Michnikův slogan se nově zvolený prezident snažil zajistit post premiéra pro PSDS a sestavením nové vlády pověřil 2. 8. 1989 generála Czesława Kiszczaka, dosavadního ministra vnitra. To však bylo pro Solidaritu nepřijatelné, jak 7. 8. 1989 prohlásil Lech Wałęsa. Prezident Jaruzelski tak na druhý pokus pověřil sestavením nové vlády Tadeusze Mazowieckého (24. 8. 1989). Nová vláda byla jmenována 13. 9. 1989, byli v ní zastoupeni představitelé opozičního Parlamentního občanského výboru (Obywatelski klub parlamentarny Solidarność) s přímou vazbou na Solidaritu (12 křesel), PSDS (5 křesel, z toho post místopředsedy vlády a důležité silové resorty vnitra a obrany) a dvou menších bývalých vládních stran – ZSL (Zjednoczone stronnictwo ludowe, Sjednocená lidová strana) s 4 křesly a SD (Stronnictwo demokratyczne, Demokratická strana) s 3 křesly. Samotná PSDS se na svém posledním sjezdu v prosinci 1989

rozpustila (s účinností k 27. 1. 1990). K symbolickým, ale historický významných faktům patřilo v této době odsouzení polské účasti na intervenci v Československu Sejmem dne 17. 8. 1989 a změna názvu země z Polské lidové republiky na Polskou republiku jako první krok ústavních změn dne 30. 12. 1989.

MAĎARSKO

I v Maďarsku se již události daly do pohybu. Změny ve vedení MSDS (Magyar Szocialista Munkáspárt, MSM) proběhly již v březnu 1988, kdy Károly Grósz nahradil 32 let úřadujícího prvního tajemníka strany Jánose Kádára. Situace v MSDS byla patová, konzervativci blokovali liberály. To se mění v listopadu 1988, kdy se premiérem stal technokrat Miklós Neméth, s ním do vlády přišli liberálně orientovaní Gyula Horn, Reszö Nyers a Imre Pozsgay. Nová vláda začala připravovat reformy jak v oblasti ekonomické (odklon od centrálního plánování, rozšíření možností podnikání) tak politické (v lednu 1989 schválené zákony o právu shromažďovacím a spolčovacím). Významným indikátorem byl postoj k událostem roku 1956 a obzvláště k postavě Imre Nagye. V roce 1988 byla rozeznána demonstrace k uctění památky Imre Nagye a dalších popravených (16. 6. 1988) a první tajemník Grósz v interview pro Le Monde vyloučil exhumaci a pohřeb popravených (10. 11. 1988). Počátkem roku 1989 postoj MSDS přehodnocuje Imre Pozsgay – rok 1956 nebyla kontrarevoluce, ale lidové povstání proti stranické oligarchii. K dalšímu výročí popravy Imre Nagye bylo rozhodnuto o jeho pohřbu (tj. 16. 6. 1989), přesto, že tato událost byla nelibě sledována v Moskvě (přes glasnost, perestrojku a podporu liberálům uvnitř MSDS). SSSR krátce předtím odtajnil dokumenty, jež byly údajně nalezeny nedlouho předtím v sovětských archivech a jež se týkaly Nagyovy spolupráce s NKVD ve 30. letech. Tyto dokumenty nebyly v tu dobu v Maďarsku nakonec uveřejněny – po poradě na ÚV MSDS a maďarská veřejnost se k nim stavěla kriticky (teprve roku 1993 byla potvrzena jejich pravost). Brzy po pohřbu, 6. 7. 1989, byla provedena i rehabilitace Imre Nagye, ve stejný den zemřel János Kádár.

Nové přístupy Maďarska byly patrná i v zahraničněpolitické oblasti. 10. 2. 1989 Maďarsko jako první země sovětského bloku navázala diplomatické vztahy s Korejskou republikou. 10. 6. 1989 bylo přijato rozhodnutí zastavit práce na maďarské straně přehrady Gabčíkovo-Nagymáros, což vyvolalo nespokojenost ČSSR. 12. 5. 1989 předseda parlamentu Matyás Szuros označil Rumunsko za diktaturu, Maďarsko také začalo pozorně sledovat situaci maďarské a székélské menšiny v Rumunsku, do Maďarska přicházely z Rumunska tisíce uprchlíků, především maďarské nebo székélské národnosti.

10. 6. 1989 byla dojednána a 14. 6. 1989 zahájena jednání u kulatého stolu (po polském vzoru). Hlavní byla dvě témata – politické změny a nové postavení MSDS. Jednání byla uzavřena 18. 10. 1989. Nebyla dohodnuta nějaká přechodná fáze (jako v Polsku polosvobodné volby), ale rovnou plně svobodné volby na březen 1990. MSDS se definitivně začalo štěpit na

konzervativní a liberální frakci. Károly Grósz byl odvolán z funkce prvního tajemníka ÚV MSDS, tato funkce byla zrušena, namísto ní vznikla funkce předsedy strany, kterou získal liberál Reszö Nyers, stejně tak bylo zrušeno Politbyro ÚV MSDS, MSDS tak ztratila organizaci sovětského typu a postupně se měla transformovat ve standardní stranu moderní levice. Vznikaly nové strany – hlavní z nich byly Maďarské demokratické fórum (Magyar demokrata fórum, MDF), Aliance svobodných demokratů (Szabad demokraták szövetsége, SzDSz) a Federace mladých demokratů (Fiatal demokraták szövetsége, FIDESZ), k novému životu se probudily i tzv. historické strany (existující po roce 1945 nepřetržitě).

Situace však byla pro MSDS, včetně liberálního křídla, čím dále tím méně příznivá. Vážným problémem bylo enormní zahraniční zadlužení Maďarska, jež se blížilo 15 miliardám USD. Atmosféru všeobecného krachu systému umocňoval exodus občanů NDR přes Maďarsko, ve dnech 25. 8. a 31. 8. 1989 proběhla jednání představitelů Maďarska a SRN na toto téma, jejichž výsledkem bylo, že 11. 9. 1989 Maďarsko vypovědělo bilaterální dohodu s NDR o zamezení výjezdu občanů NDR do zemí, pro něž nemají víza, ve stejné době byly bourány drátěné ploty na hranici s Rakouskem, občanům NDR tak nestálo ve vycestování již nic v cestě. 10. 10. 1989 se konal sjezd MSDS, na němž se MSDS rozpadla, namísto ní vznikly dvě nové strany, konzervativci v čele s Grószem založili novou MSDS, liberálové v čele s Nyersema Maďarskou socialistickou stranu (Magyar szocialista párt, MSzP).

20. 10. 1989 byl přijat nový volební zákon, 29. 10. 1989 se konalo referendum o pořadí voleb – tj. že nejprve proběhnou parlamentní volby a teprve nově zvolený parlament zvolí prezidenta republiky (i v Maďarsku nově ustavená funkce namísto kolektivní hlavy státu), 9. 12. 1989 bylo rozhodnuto o přesném datu konání voleb (první kolo 25. 3. a druhé kolo 8. 4. 1990). K významným symbolickým krokům náleží odsouzení maďarské účasti na intervenci v Československu (28. 9. 1989) a změna názvu země z Maďarské lidové republiky na Maďarskou republiku (23. 10. 1989).

NĚMECKÁ DEMOKRATCKÁ REPUBLIKA

NDR působila počátkem roku 1989 jako hráz oproti liberálním tendencím uvnitř sovětského bloku. Nejen vůči uvolňujícím se poměrům v Polsku a v Maďarsku, ale čím dále tím více i v SSSR (což dokládá např. zastavení distribuce liberálně orientovaného časopisu Sputnik v NDR 18. 11. 1988). Vedení NDR začalo formovat jako protiklad liberálních zemí uvnitř sovětského bloku skupinu konzervativních zemí, jež zahrnovala Československo a Rumunsko a hledala inspiraci a podporu v Číně (zejména po masakru na Tchien-an-men v červnu 1989). Ukazovalo se však, že jde již jen o labutí píseň konzervatismu – 7. 5. 1989 byly evidentně zfalšovány komunální volby, jež řada občanů bojkotovala, přesto se oficiálně pro jednotnou kandidátku vyslovilo 98,85% oprávněných voličů (faktem je, že to bylo poprvé od zakladatelských dob NDR, kdy byl výsledek méně než 99%). Jako naprosto katastrofální se pro NDR jevilo otevření maďarských

hranic s Rakouskem od 11. 9. 1989 – tisíce občanů NDR opouštělo s cílem přesídlení do SRN, zejména mladých, řada z nich dělníků – to bylo ono pověstné „hlasování nohama“, jež ukazovala, jakou má režim doopravdy podporu. Ve stejný den (11. 9. 1989) vzniklo Nové fórum (Neues Forum, NF), organizace již plně opoziční. Aktivizovaly se protestantské církve, jejichž představitelé žádali demokratizaci režimu. 25. 9. 1989 propukly první nepokoje v Lipsku, tradičně nejvíce opozičně laděnému městu v NDR. Pro vedení NDR se blížil hlavní den roku 1989, oslavy 40. výročí vzniku NDR (7. 10. 1989) jako „německého státu dělníků, rolníků a pracujících inteligence, dědici pokrokových tradic Lessinga a Schillera“. Původně mělo jít o přehlídku úspěchů 40 let existence NDR, na kterou byli pozváni všichni vedoucí představitelé spřátelených zemí, v první řadě Michajl Gorbačov. V době necelého měsíce od vzniku Nového fóra do připravovaných oslav vznikla řada dalších opozičních skupin: Demokratický převrat (Demokratischer Aufbruch, DA) a Demokracie teď (Demokratie jetzt, DJ) nejprve, o něco později Zelená liga (Grüne Liga, GL), Strana zelených (Grüne Partei, GP), Svaz nezávislých žen (Unabhängiger Frauenverband, UF) a Sjednocená levice (Vereinigte Linke, VL), nově se také přidala již od roku 1985 existující Iniciativa za mír a lidská práva (Initiative Frieden und Menschenrechte, IFuM). Namísto úspěchů NDR se tak oslavy staly manifestací nespokojenosti a neudržitelnosti poměrů v NDR, známý je výrok Gorbačova, pronesený během oslav k Honeckerovi: „Kdo přijde pozdě, toho potrestá život.“ (v německém překladu, který byl pro občany NDR přirozeně rozhodující: „Wer zu spät kommt, den bestraft das Leben“), zatímco účastníci provolávali „Gorbi, Gorbi, hilf uns.“ (Gorbi, Gorbi, pomoz nám.). Den na to, 8. 10. 1989, začaly již masové protesty v řadě měst v NDR, nejen v Lipsku, ale také Drážďanech, Jeně, Rostocku i v samotném Berlíně. Jiný známý výrok je výrok šéfa Stasi (Staatssicherheitsdienst, Státní bezpečnostní služba) Ericha Mielkeho: „Není problém potlačit demonstraci, na níž je tisíc nebo tři tisíce lidí, ale sto tisíc, to je již vyloučeno.“ Dne 17. 10. 1989 bylo svoláno politbyro ÚV SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschland, Jednotná socialistická strana Německa), aby nastalou situaci řešilo, 18. 10. 1989 Erich Honecker rezignoval na post generálního tajemníka, oficiálně ze zdravotních důvodů, jeho nástupcem se stal Egon Krenz. To však nebyl posun od konzervatismu k liberálnějšímu pojetí, Egon Krenz byl také konzervativec, v NDR velice nepopulární, bylo tak patrné, že na důležité reformy si musí občané NDR ještě počkat.

Po dalších protestech 7. 11. 1989 podala stávající vláda Willyho Stopha demisi a 8. 11. 1989 odstoupilo celé Politbyro ÚV SED. Týž den byla umožněna registrace Nového fóra, 9. 11. 1989 byly otevřeny hranice mezi Východním a Západním Berlínem, stejně tak mezi NDR a SRN. Nová vláda byla jmenována 17. 11. 1989, předsedou byl Hans Modrow. Prvním krokem nové vlády bylo rozpuštění Stasi, 1. 12. 1989 byl zrušen článek ústavy o vedoucí úloze SED v NDR. Modrowova vláda byla již postavena na rovnoprávném postavení všech zúčastněných politických stran. Krenzovo vedení si za této situace nemohlo udržet kontrolu nad SED, 3. 12. 1989 opět celé Politbyro ÚV SED rezignovalo, 8. 12. 1989 se konal poslední sjezd ÚV

SED, funkce generálního tajemníka ÚV SED byla zrušena a namísto ní vznikla funkce předsedy strany, do níž byl zvolen Gregor Gysi, strana se přejmenovala na Jednotnou socialistickou stranu Německa – Stranu demokratického socialismu (Sozialistische Einheitspartei Deutschland – Partei des demokratischen Sozialismus, SED-PDS), od února 1990 pak už jen Strana demokratického socialismu (PDS), v čele byl opět Gregor Gysi, dodnes činný v německé politice, nyní za stranu Die Linke.

I v NDR byla svolána jednání u kulatého stolu, začala 7. 12. 1989, výsledek jednání však padl až 3. 1. 1990 – jmenování nové vlády, tzv. velké koalice rozumu bez účasti SED-PDS a plně svobodné volby v květnu 1990. Zároveň 19. 12. 1989 začala německo-německá jednání mezi Hansem Modrowem a Helmutem Kohlem. Oficiálně vše nasvědčovalo tomu, že brzké sjednocení Německa není aktuální, jak tvrdil Modrow ještě počátkem roku 1990, po návštěvě Modrowa v Moskvě 30. 1. 1990 však události dostaly nový spád.

ČESKOSLOVENSKO

Obdobně i Československo bylo symbolem nehybnosti. Kádrové výměny v nejvyšších patrech byly provedeny již koncem roku 1987 (z funkce generálního tajemníka ÚV KSČ byl odvolán Gustáv Husák a nahrazen Miloušem Jakešem), nic však neřešily, vedení KSČ bylo v patové situaci mezi konzervativci (např. Fojtík, Indra, Václavík) a liberály (v prvé řadě nový federální předseda vlády Ladislav Adamec, ale také některé skupiny uvnitř silových složek). Počínaje rokem 1988 se množily demonstrace občanů (nepovolená tzv. svíčková demonstrace v Bratislavě 25. 3. 1988, povolená demonstrace na Škroupově nám. v Praze 10. 12. 1988 aj.) i nově vznikající iniciativy (např. ekologické), byly však omezeny na početně nevelký okruh osob. V souvislosti s nepokoji k 20. výročí Palachovy smrti (tzv. Palachův týden) byl přijat tzv. pendrekový zákon, umožňující snazší postih osob, jež se podobných akcí účastnily. 21. 2. 1989 byl odsouzen k nepodmíněnému trestu 9 měsíců odnětí svobody odsouzen Václav Havel, kterého v této věci podpořil i kardinál František Tomášek. Režim však vylučoval jakoukoli možnost dialogu, naopak, převládaly tendence (zejména tajemník ÚV KSČ pro ideologii Jan Fojtík, ministr národní obrany generál Milán Václavík) k vytvoření skupiny konzervativních zemí v sovětském bloku (ČSSR, NDR, Rumunsko) zaštitěných Čínou.

V Československu existovala slavná Charta 77, ale ve skutečnosti byl její vliv poměrně malý. Ne pro všechny odpůrce režimu byla Charta 77 inspirativní (např. z církevního prostředí), mnozí vnímali Chartu 77 jako záležitost bývalých členů KSČ a lidskoprávních aktivistů. Nově se mimo Chartu 77 utvořil Klub za socialistickou přestavbu – Obroda, jenž sdružoval osmašedesátníky, hlavní postavou zde byl bezesporu Alexander Dubček. Na jaře začala být opatrně navazována spolupráce mezi těmito hlavními opozičními skupinami (např. návštěva Dubčeka u Havla po jeho propuštění z vězení apod.). V církevním prostředí se také čím dále tím více ukazovala nespokojenost – pouť v Levoči, mše v katedrále Sv. Víta v Praze u příležitosti 90. narozenin kardinála Tomáška aj. Významnou podporou

v samotný předvečer sametové revoluce pak byla kanonizace bl. Anežky Přemyslovny 12. 11. 1989, přenášena živě československou televizí. Jiný zajímavý, byť poněkud kuriózní impuls k diskreditaci režimu vzešel nechtěně i z prostředí KSČ – pověstný projev generálního tajemníka ÚV KSČ Milouše Jakeše na stranickém aktivu na Červeném Hrádku, který byl vynesena ven a koloval v létě a na podzim po Československu. 25. 7. 1989 přinesly Lidové noviny (samizdat) text petice Několik vět, jež požadovala zahájení dialogu a zastavení represí, během několika týdnů ji podepsalo přes 10 tisíc občanů. Z tohoto prostředí vznikla i iniciativa MOST Michala Horáčka a Michaela Kocába, kladoucí si za cíl navázat dialog s režimem (což se hlavně dařilo v prvních dnech po 17. 11. 1989, např. návštěva obou protagonistů u premiéra Adamce).

Ostatně, Ladislav Adamec byl v nelehkém postavení mezi Scyllou a Charybdou. Pro konzervativce ve vedení KSČ byl příliš liberální, pro opozici příliš konzervativní – např. jeho vystoupení při návštěvě Rakouska 25. 10. 1989, kde kritizoval podporu Rakousku opozici v ČSSR a bagatelizoval význam Václava Havla (pravda je, že většina obyvatel ČSSR o Havlovi moc nevěděla, sice o něm slyšeli, ale jako o jakémsi „kulisákovi, který je v opozici“). 28. 10. 1989 proběhla v Praze na Václavském nám. demonstrace při příležitosti státního svátku (oficiálně státní svátek především jako Den znárodnění, opozicí i většinou občanů vnímán samozřejmě jako vznik Československa roku 1918), Veřejnou Bezpečností brutálně rozehnaná. V téže době, na přelomu října a listopadu, vrcholil exodus občanů NDR přes ČSSR, což občané ČSSR samozřejmě vnímali. 9. 11. 1989 kritizoval předseda SSM Vasil Mohorita vedení KSČ jako neschopně řešit vážnou situaci, 12. 11. 1989 se ustavila opoziční Demokratická iniciativa, 14. 11. 1989 na zasedání Federálního shromáždění napadl Ladislav Adamec Jakešovu představu o přestavbě, následující den se ukázalo, že cenzura postihuje i nejvyšší představitele moci – zatímco list Práce otiskl Adamcův projev beze změn, Rudé právo vypustilo klíčovou pasáž o potřebě souběžné reformy jak ekonomiky, tak politiky. Po vzoru NDR nebyly na podzim 1989 již v ČSSR distribuovány některé liberální tiskoviny ze spřátelených zemí, včetně SSSR, např. časopisy Ogonjok a Sputnik. V této situaci, kterou lze charakterizovat jako klid před bouří, měla proběhnout poklidná připomínka 50. výročí úmrtí Jana Opletala v Praze na Albertově, akce, kterou pořádala pražská SSM.

Dnes víme, jak akce skončila, nevíme přesně, proč. Hlavní činitelé na státní i stranické úrovni byli mimo Prahu (bylo to v pátek odpoledne a večer). Přes víkend byly již kostky vrženy. Co a kdo od celé akce očekával v pozadí, se nepodařilo zjistit ani zvláštní parlamentní vyšetřovací komisi. Můžeme se pohybovat v rozmezí od nepřipravených, v podstatě chaotických reakcí velitele zásahu Danišoviče až po fantastické teorie (Jiří Payne). Důležité byly reakce na zásah a následné události. Fáma o zabitém studentovi Šmídovi, kterou Petr Uhl zprostředkoval i do zahraničí, měla výrazný akcelerační náboj v Praze i mimo ni. Občané již nehodlali nečinně přihlížet, násilí na studentech ve výročí události roku 1939 bylo poslední kapkou, na

tom nic nezměnilo ani dementování této zprávy. 19. 11. 1989 vzniklo v Realistickém divadle Občanské fórum (OF) jako zastřešující organizace pro řadu opozičních proudů, jež spojovalo především to, že byly oproti zdiskreditovanému režimu. Analogicky v Bratislavě vzniklo Verejnost' proti násiliu (VPN). Po schůzce s protagonistou MOSTu zahájil Ladislav Adamec jednání u kulatého stolu (21. 11. 1989). 24. 11. 1989 bylo zasedání ÚV KSČ, na němž byl odvolán z funkce generálního tajemníka ÚV KSČ Milouš Jakeš, s nímž odešli i ostatní nejzkompromitovanější představitelé KSČ. Za nového generálního tajemníka byl vybrán Karel Urbánek, veřejnosti naprosto neznámý. Ve stejný den byl v prostorách ČKD v Praze vypískán vedoucí městský tajemník v Praze Miroslav Štěpán („nejsmě děti“), den nato ze své funkce odstoupil. Změny neprobíhaly – v předstávách představitelů OF – příliš rychle (přitom o Československu řekl Timothy Garton Ash: „To, co trvalo Polsku 10 let, Maďarsku 10 měsíců, NDR 10 týdnů, to v Československu možná potrvá jen 10 dnů.“), OF tak vyhlásilo na 27. 11. 1989 výstražnou symbolickou dvouhodinovou generální stávku. 29. 11. 1989 Federální shromáždění zrušilo články ústavy o vedoucí úloze KSČ a ideologickém monopolu marxismu-leninismu. 3. 12. 1989 byla jmenována nová vláda, v níž však měli představitelé KSČ (byť umírnění) nadále převahu (z 21 členů bylo jen 6 bezpartijních), veřejnost tuto vládu nepřijala, její předseda Ladislav Adamec podal 7. 12. 1989 demisi, a tak byla o týden později, 10. 12. 1989 jmenována nová vláda v čele s Mariánem Čalfou, bývalým předsedou legislativní rady vlády. Okamžitě po jmenování nové vlády odstoupil prezident republiky Gustáv Husák (na Den lidských práv, tak, jak požadovalo OF, původně teprve na tento den opozice plánovala své vystoupení proti režimu). Nová vláda byla jmenována paritně pro členy KSČ a nestraníky, od ledna 1990 většina členů KSČ ze své strany vystoupila, někteří z nich razantně prováděli celospolečenskou transformaci (např. Vladimír Dlouhý). Co se týče KSČ, ve dnech 20. a 21. 12. 1989 proběhl její poslední sjezd, funkce generálního tajemníka ÚV KSČ byla zrušena, namísto ní zavedena funkce předsedy strany, kterým se stal Ladislav Adamec, Vasil Mohorita se stal prvním tajemníkem. V příštím roce se pak KSČ transformovala do KSČM.

Od této chvíle bylo hlavní otázkou, kdo usedne na Hradě po Gustávu Husákovi. Největší podporu veřejnosti měl Alexander Dubček, hovořilo se také o Čestmíru Císařovi (o kterém se ve stejné souvislosti hovořilo již v roce 1968, byl to tzv. „kandidát studentstva“). 16. 12. 1989 ohlásil v ČST svou kandidaturu Václav Havel, bylo to jeho první vystoupení v televizi. Začínalo být zřejmé, že původně takřka neznámý Václav Havel bude nejvýznamnějším kandidátem, s velkou podporou v zahraničí (jak na Západě, tak i na Východě). 28. 12. 1989 byl Alexander Dubček zvolen předsedou Federálního shromáždění, to prodělávalo podstatné proměny, poněvadž u kulatého stolu byly dohodnuty tzv. kooptace, někteří poslanci za KSČ byli nahrazeni nestraníky. 29. 12. 1989 byl Václav Havel jednomyslně zvolen prezidentem republiky. Většina obyvatel Československa měla pocit, že revoluce, jež si získala přívlastek sametová (na Slovensku něžná) skončila.

BULHARSKO

Situace v Bulharsku se od situace ve středoevropských státech v mnohém lišila. V Bulharsku nebyl režim vnímán tak negativně, tradiční rusofilství znemožňovala vnímat režim jako ruský export, o to více v Bulharsku rezonovala sovětská glasnost a perestrojka. Dále v Bulharsku takřka neexistovala organizovaná opozice, hlavními uskupeními s určitým opozičním programem byla Ekoglasnost (existující od dubna 1989) a Podpora (Podkrepa, resp. Klubat za podkrepa na glasnostta i preustrojstvoto – Klub na podporu glasnosti a perestrojky), vznikla 3. 11. 1988. Hlavní opoziční skupinou proti režimu byla skupina etnická, a to turecká minorita, jež byla od roku 1983 a hlavně pak 1986 vystavena řadě diskriminací (např. nucená bulharizace jmen) s cílem buď bulharizace této minority nebo jejího vystěhování do Turecka. Samozřejmě, že režimu to v zahraničí uznání nepřinášelo. V květnu a červnu 1989 proběhla řada demonstrací bulharských Turků, řada aktivistů byla z Bulharska vyhoštěna do Turecka, od 29. 5. 1989 byla možnost vycestování bulharských Turků do Turecka (ale jen do 22. 8. 1989, kdy Turecko uzavřelo své hranice s Bulharskem).

První veřejné vystoupení Ekoglasnosti se konalo 26. 10. 1989 při příležitosti konání mezinárodního Ekologického fóra pod patronací OBSE v Sofii, toto vystoupení bylo rozeznáno policií. Neudržitelnost situace si uvědomovala řada vysokých stranických funkcionářů v čele s ministrem zahraničních věcí Petarem Mladenovem, který dostal z Kremlu signál o tom, že Živkov je již neperspektivní a že bude potřeba jiného vůdce. Po své návštěvě ČLR a SSSR počátkem listopadu se rozhodl k akci – 6. 11. 1989 byli z Politbyra ÚV BKS (Balgarskata komunističeska partija) vyloučení někteří spolupracovníci Todora Živkova, 10. 11. 1989 rezignoval na své funkce sám Todor Živkov, namísto něj byl zvolen Petar Mladenov. Přesto to byla výměna v tradičním sovětském stylu – Živkov provedl sebekritiku a blahopřál Mladenovovi ke zvolení. 8. 12. 1989 byl nakonec vyloučen z ÚV BKS. Pád režimu tak začal jako neposlušnost nižších funkcionářů vůči vyšším za doprovodu vystoupení vznikajících opozičních skupin, jež však byly fragmentovány a neměly výraznější osobnost – nakonec hlavní zastřešující opoziční organizací byl Svaz demokratických sil (Sjuz na demokratičite sili), jenž vznikl 7. 12. 1989 v čele se spisovatelem Želju Želevem.

Počínaje 18. 11. 1989 začaly probíhat demonstrace v bulharských městech, mění se nálada v BKS samotné. Ta se 13. 12. 1989 vzdává své vedoucí úlohy ve státě, 27. 12. 1989 jsou ohlášena jednání u kulatého stolu, jež začala počátkem roku 1990, byla vyhlášena Platforma národního porozumění s minimálním programem (na kterém se všichni dohodli) jednoty a nedělitelnosti Bulharska (již 29. 12. 1989 byla odvolána veškerá bulharizační a diskriminační opatření vůči bulharským Turkům), politický pluralismus a respektování lidských a občanských práv. Volby do Velkého národního shromáždění pak proběhly v červnu 1990 a skončily vítězstvím Bulharské socialistické strany, tj. původní BKS (získala 211 křesel ze 400, Svaz demokratických sil jen 144). Je také vhodné poznamenat, že již 2. 12.

1989 Politbyro ÚV BKS (tj. mladenovské) odsoudilo intervenci v Československu roku 1968.

RUMUNSKO

Jako z jiného světa – tak by se dal charakterizovat XIV. sjezd RKS (Partidul communist roman, PCR), konaný ve dnech 20. – 24. 11. 1989. V době bouřlivých přeměn ve státech sovětského bloku se v Rumunsku jakoby zastavil čas. Sjezd potvrdil Nicolae Ceaușescu generálním tajemníkem ÚV RKS a stejně tak potvrdil všechny ostatní návrhy. Jediné, co bylo zarážející, byla nepřítomnost zahraničních delegací a to včetně delegací ze spřátelených zemí, jediná zahraniční delegace byla palestinská v čele s Jásirem Arafatem. Sice ani v RKS nechyběly kritické hlasy, ty však byly vždy rychle a spolehlivě umlčeny (Parvulescu 1979, Iliescu 1987). Dnes se objevují informace o tom, že KGB s Gorbačovovým vědomím připravovala na počátek roku 1990 v Rumunsku zásah, který by vynesl do čela proreformně orientované komunisty. Události však tuto alternativu předběhly.

Nepokoje vypukly v banátském Timișoara (Temešváru) 16. 12. 1989 na obranu kněze maďarské kalvínské církve László Tököse, který vystupoval na obranu práv maďarské minority, měl být deportován do východního Moldavska. Farníci se však za něj postavili, nepokoje byly přesto 17. 12. 1989 potlačeny, Rumunsko o nich oficiálně neinformovalo. 18. 12. 1989 vypukla v Temešváru divoká stávková akce, v tentýž den Ceaușescu odejel na státní návštěvu Íránu. Po svém návratu 20. 12. 1989 se rozhodl veřejně odsoudit temešvárské „chuligánství“ na manifestaci svolané na následující den. Namísto odsouzení temešvárských událostí a potvrzení Ceaușescovy politiky však účastníci, především studenti, začali skandovat hesla oproti režimu. Pro Ceaușescu to byl šok, navíc celé vystoupení živě přenášela televize. Celá země tak viděla co se děje a to bylo signálem k protestům. Již 22. 12. 1989 byly v Bukurešti a dalších městech v ulicích statisíce protestujících. Proti nim zasahovala armáda a tajná policie Securitate. Armáda se záhy přidala na stranu protestujících, svět si přesto pamatuje hlavně záběry mrtvých a raněných (v kontrastu k sametové revoluci o měsíc dříve), později se ukázalo, že o počtech obětí nebyly přesné zprávy, revoluce v Rumunsku si vyžádala cca 100 obětí. V tentýž den bylo ohlášeno, že Ceaușescu padl a Rumunsko je svobodné, byla vytvořena Fronta národní spásy v čele s Ionem Iliescem a jmenována nová vláda v čele s Petru Romanem (30. 12. 1989). 23. 12. 1989 byl svět informován o zatčení manželů Nicolae a Eleny Ceaușescových, ti byli neprodleně odsouzeni v zinscenovaném procesu k trestu smrti a hned nato popraveni (25. 12. 1989). Za této situace se samozřejmě jednání u kulatého stolu nemohla vést, s Ceaușescem skončila i RKS, nově vzniklá Fronta národní spásy v čele s Iliescem se později transformovala v politické hnutí, jež vyhrálo první svobodné volby v květnu 1990. (Získalo 236 křesel ze 400 v Národním shromáždění a 92 křesel ze 119 v Senátu.) Rumunské směřování k demokracii a standardním poměrům však bylo teprve na počátku a nejednalo se přitom o jednoduchý proces.

JUGOSLÁVIE

Ve státech mimo sovětský blok byla situace odlišná. Zatímco v SSSR se vývoj zahájený glasností a perestrojkou začal ubírat svou cestou nezávisle na svých tvůrcích a ve státech sovětského bloku se občané vymezovali oproti tomu, že jsou součástí tohoto sovětského bloku, v Jugoslávii probíhal do určité míry proces podobný jako v SSSR – tj. uvolňování poměrů, jež začalo s cílem demokratizace a liberalizace (ekonomické i politické), ale postupně ti, kdo uvedený proces uváděli do života, na něj ztráceli vliv a celý proces vyústil v dezintegraci Jugoslávie, doprovázenou občanskými válkami. Rok 1989 by se dal označit za přelomový, obdobně jako v případě SSSR v tom, že uvedený proces nabral svou vlastní dynamiku a nebylo možné jej již zvrátit.

Otázkou je, do jaké míry byla Jugoslávie připravena na existenci bez Josipa Broze Tita (zemřel 4. 5. 1980) a do jaké míry byl Tito svorníkem více než symbolickým pro existenci Jugoslávie. Nová ústava z roku 1974 (fakticky konfederalizující SFRJ), v důsledku toho postupné uzavírání se svazových republik i obou autonomních oblastí Svazové republiky Srbska – Kosova a Vojvodiny (fakticky na stejné úrovni se svazovými republikami) do sebe (ekonomicky, kulturně, společensky), slabé vedení na federální úrovni (tzv. kolektivní hlava státu s rotací kádrů, kdy předsedou Předsednictva SFRJ byl vždy jeden z osmi funkcionářů na kalendářní rok, zastoupeny tedy byly všechny republiky i obě autonomní oblasti), postupná ztráta respektu i akceschopnosti federálních institucí, včetně SKJ (Savez komunista Jugoslavije, SKJ), to všechno byly faktory vedoucí k oslabování role federace a posilování rolí jednotlivých republik a autonomních oblastí během 80. let. Prozatím většina obyvatelstva (s výjimkou kosovských Albánců, veliké nepokoje na Kosovu roku 1981 s požadavky mj. na secesi a spojení s Albánií) zůstávala k SFRJ loajální, secesionistické tendence byly minimální (s výjimkou Kosova), nacionalismus však v 80. letech postupně narůstal ve všech republikách, v některých rychleji a viditelněji, v podobě umírněnější (Slovinsko) nebo radikálnější (Chorvatsko), v některých pomaleji (Makedonie). Specifickým případem byla situace v Srbsku (míněno ve Svazové republice Srbsko bez autonomních oblastí, na něž stejně vedení ve svazové republice nemělo podle ústavy – federální ani srbské – vliv), nacionalismus se zde projevoval již počátkem 80. let (vystoupení básníka Gojka Djoga a tzv. večery za Gojka Djoga po jeho odsouzení 1981, pohřeb Aleksandara Rankoviće 1983, memorandum SANU – Srbské akademie věd a umění 1986), zároveň bylo Srbsko nejliberálnější republikou v Jugoslávii (což může demonstrovat i zmíněný případ Gojka Djoga nebo později Vojislava Šešelje, kteří byli odsouzeni za nacionalismus, resp. neúctu k Titovi k trestům do dvou let odnětí svobody, v obdobném případě v Bosně a Hercegovině byl v téže době odsouzen Alija Izetbegović k trestu osmi let odnětí svobody). Teprve později, po „noci velkých slov“ (23. - 24. 9. 1987) a zejména po 600. výročí bitvy na Kosovu poli (15. 6. 1989) vlny srbského nacionalismu využil Slobodan Milošević k prosazení svých představ o vládě a likvidaci liberální atmosféry v Srbsku.

Opozice se výrazněji aktivizuje v roce 1988 – jak na národnostním, tak na občanském principu. Ve Slovinsku vzniká Výbor na obranu lidských práv a Rolnický svaz, 11. 1. 1989 pak vzniká Slovinský demokratický svaz (Slovenska demokratčina zveza, SDZ), v jehož čele je Dimitrij Rupel. 16. 1. 1989 vzniká Sociálnědemokratický svaz Slovinska (Socialdemokratska zveza Slovenije, SDZS), SK Slovinska se pod vedením Milana Kučana vzdává mocenského monopolu. V Chorvatsku vzniká Chorvatská lidová strana (Hrvatska narodna stranka, HNS), v němž je činná řada osobností z chorvatského jara 1971, např. Savka Dabčević-Kučarová, Mika Tripalo nebo Dragutin Haramija. 17. 6. 1989 vzniká také Chorvatské demokratické společenství (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) v čele s Franjem Tudjmanem. Zatímco občansky orientované iniciativy jsou málo početné a nevyvolávají velkou odezvu ve společnosti, nacionalisté početně i vlivem triumfují. V ostatních republikách není vývoj tak rychlý, většina organizací politického charakteru vzniká až v roce 1990. Specifickým případem je situace na Kosovu, v únoru 1989 proběhla živelná okupační stávka dolu Stari Trg v oblasti Trepča, horníci vyjádřili i politické požadavky, vyslovili podporu liberálně orientovaným komunistům z SK Kosova, jako byli jeho předseda Azem Vllasi nebo tajemnice Kaqusha Jashariová. V listopadu 1988 však byli tito liberálové odvoláni, Azem Vllasi byl dokonce zatčen, skupština (místní parlament) v Prištině 23. 3. 1989 souhlasila s omezením autonomie Kosova a skupština v Bělehradě rozhodla o omezení autonomie obou autonomních oblastí (tedy i Vojvodiny). Do vedení SK Kosova se dostali zkompromitovaní konzervativci – stoupenci Slobodana Miloševiče, jako např. Rrahman Morina, bývalý kosovský ministr vnitra. Nakonec byl v roce 1990 autonomní status obou autonomních oblastí zrušen. Jako reakce nato poslední skupština Kosova anulovala své rozhodnutí z 23. 3. 1989 o omezení autonomie a dokonce i rozhodnutí AVNOJ z roku 1945 o příslušnosti Kosova k Srbsku a vyhlásila nezávislost Kosova (2. 7. 1990), prvním prezidentem byl zvolen disident Ibrahim Rugova a tak začal existovat kosovský paralelní stát, neuznávaný srbské orgány.

Na federální úrovni byl pokus Jugoslávii zachránit, provést nezbytné politické a hlavně ekonomické reformy. Federálním premiérem byl jmenován liberál Ante Marković, který měl prosadit nezbytné ekonomické reformy. Bohužel, Ante Marković neměl pravomoci, jako federální premiér, k prosazení tohoto reformního plánu (podařilo se realizovat jen první krok – devalvaci dináru a jeho konvertibilitu v roce 1990), federace reálně přestávala existovat, veškerý vývoj se přesouval do jednotlivých republik. Na této úrovni jedině ve Slovinsku byl realizován program, který se inspiroval Markovićovým plánem, v ostatních republikách se vývoj ubíral již jinudy.

ALBÁNIE

Jediná ze zemí s vládou komunistické strany, jež v roce 1989 nebyla dotčena změnami, tak byla Albánie. V Albánii byl generálním tajemníkem ÚV ASP (Partisë së punës të Shqipërisë, PPS) Ramiz Alia. Jen zasvěcení věděli, že v ÚV ASP existuje napětí mezi Aliou, který byl z pragmatismu

pro určité nezbytné reformy a konzervativci, kteří chtěli udržet Hoxhův kurz v čele s vdovou po Enveru Hoxhovi Nexhmijí Hoxhovou. Spor byl vyřešen v následujícím roce vítězstvím pragmatiků. Jako senzace zapůsobilo vydání kritického románu *Nože Neshata Tozaje* v srpnu 1989. Po vydání románu vznikla diskuze, na stranu autora se postavily významné osobnosti jak kulturního života, tak jiní (např. ekonom Gramoz Pashko nebo prominentní lékař a budoucí hlavní představitel opozice Sali Berisha. O událostech v jednotlivých státech sovětského bloku poměrně přesně informovala albánská státní televize, pravděpodobně ve prospěch pragmatiků kolem Ramize Alii, na obyvatele obzvláště zapůsobil pád režimu v Rumunsku. Reformní kurz v Albánii ale začal být patrný až v roce 1990 – prohlášení Ramize Alii o nezbytnosti reformy 17. 4. 1990, nově přijímané zákony včetně obnovení ministerstva spravedlnosti a advokacie od 9. 5. 1990, možnost vycestovat pro albánské občany do zahraničí od 21. 6. 1990 až po první demonstrace v Tiraně 5. 7. 1990. Obdobně, ba mnohem více než v případě Rumunska bylo zjevné, že přechod Albánie k demokracii, právnímu státu nebo dokonce k ekonomické prosperitě bude časově dlouhý a náročný proces.

ANNUS MIRABILIS - ZÁVĚR

Závěrem lze říci následující – rok 1989 nenastal z ničeho nic, ve všech sledovaných státech (s výjimkou Albánie) mu předcházelo období příprav, vždy na straně opozice, leckdy i na straně vládnoucích představitelů místní komunistické strany. V některých případech se tak dělo očividně (SSSR, Polsko, Maďarsko), v některých skrytě (NDR, Československo). Podle postoje k opozici a k reformám lze země sovětského bloku, včetně SSSR samého, rozdělit do dvou skupin – na země s konzervativním vedením, neuznávajícím opozici, odmítajícím tedy dialog s ní a rovněž odmítajícím reformy, což byly NDR, Československo, Bulharsko a Rumunsko (i když zde namísto partajní oligarchie vládl Ceaușescu jako neomezený diktátor), a země s liberálním, resp. proreformním vedením, jež za určitých podmínek bylo ochotno uznat opozici a vést s ní dialog (typicky jednání u kulatého stolu) a samo o sobě chápalo nezbytnost reformy a řadu z nich i iniciovalo, což byl případ SSSR, Polska, Maďarska a na federální úrovni i Jugoslávie. Ze zemí pod vládou komunistické strany, ale mimo sovětský blok – i v Jugoslávii byly patrné obdobné tendence jako v sovětském bloku, tj. aktivizace opozice, reformní úsilí, omezení vlády komunistické strany, jak na úrovni federace, tak i jednotlivých republik, bohužel s tím, že s faktickým rozpadem federace se na úrovni jednotlivých republik s liberalismem a reformismem prosazoval i nacionalismus, který byl vydáván za autentickou podobu antikomunismu. Nacionalismus postupně převážil, Jugoslávie se v letech 1991-1992 rozpadla a veřejný diskurz v nově vzniklých státech byl v první fázi opět výrazně určován nacionalismem. Jediná Albánie se držela stranou dění, což lze přičíst zejména její dlouhodobou izolací, z níž se teprve postupně vymaňovala. Při 20. výročí tohoto významného roku (*annus mirabilis*) je žádoucí si připomenout tyto události, jež nás dovedly k naší dnešní svobodě.

Literature:

- Vykoukal, Jiří, Litera, Bohuslav, Tejchman, Miroslav: Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989 : Praha, Libri, 2000, 860 p., ISBN 80-85983-82-6
- Dahrendorf, Ralf: Úvahy o revoluci v Evropě : v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě (orig. en. : Reflections on The Revolution in Europe) : Praha, Evropský kulturní klub, 1991, 159 p, ISBN 80-85212-17-X
- Dahrendorf, Ralf: Der Wiederbeginn der Geschichte. Vom Fall der Mauer zum Krieg im Irak. Reden und Aufsätze : München, C. H. Beck, 2004, 350 p., ISBN 978-3-406-51879-9
- Garton Ash, Timothy: The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague : London, Vintage, 1993, 169 p., ISBN 978- 0679740483
- Girgle, Patrik: Kosovo: Praha, Libri, 2006, 157 p., ISBN 80-7277-330-5
- Gratchev, Andreï: Gorbatchev, le pari perdu? De la perestroïka à l'implosion de l'URSS : Paris, Armand Colin, 2011, 296 p. ISBN 978-2200275068
- Paczkowski, Andrej: Půl století dějin Polska 1939-1989 (orig. pl. Pół wieku dziejów Polski 1939-1989): Praha, Academia, 2000, 381 p., ISBN 80-200-0737-7
- Pirjevec, Jože: Jugoslávie 1918-1992. Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie (orig. sl. Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjodjevićeve in Titove Jugoslavije) : Praha, Argo, 2000, 537 p., ISBN 80-7203-277-1
- Weber, Hermann: Dějiny NDR (orig. de. Geschichte der DDR) : Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2003, 439 p., ISBN 80-7106-558-7

Contact – email

martin.monckal@gmx.fr